

FÖRLUSTEN AV DET UPPENBARA

MiL:s ledarskapskonferens, Malmö 20 januari 2017

Pelle Bengtsson

BILDSERIEN

Bild 1

Vi befinner oss i psykoanalytikerns mottagningsrum

Där möter oss två figurer i gestalt av två möss

På väggen i bakgrunden hänger en tavla med analytikerns lärare och mästare - eller kanske är det en bild av självaste Sigmund Freud.

På den klassiska divanen ligger Spix på rygg med händerna vilande knäppta på bröstet

Bakom sitter den glasögonprydda analytikern med sitt anteckningsblock.

Spix säger "Jag får så ont i foten ibland..."

Bilderna 2 och 3

Analytikern tolkar enligt läroboken Spix' upplevelse som ett sk motstånd mot den analytiska processen.

Förnumstigt klargör han för Spix: "Det är för att du ogillar våra samtalsessioner, Spix"

Halsbrytande gör han en tolkning helt i enlighet med den klassiska psykoanalytiska teoribildningen:

"Undermedvetet straffar du dig för din motvilja genom att uppleva smärtan i foten."

Han talar alltså om för Spix hur han är och hur allt står till.

Bild 4

På sista bilden ser man Spix' svar: "Åfan" - "Aha".

Och så ser man samtidigt en gigantisk musfälla som slagit igen över Spix fötter.

Spix har legat och tittat på den hela tiden, känt smärtan

Så också analytikern

Vad är det som gör att Spix inte går på det uppenbara?

Det finns många nivåer i den här berättelsen.

På en nivå fokuseras en existentiell utmaning: "Hur få tillgång till det uppenbara?"

Bildserien beskriver det som Dag Hammarskjöld formulerar i sin dagbok Vägmärken: Han skriver att det inte är de ständiga misstagen vi begår i vårt liv eller raden av vardagsförfalskningar den inre uppgörelsen gäller, utan den handlar om "det stora misstaget, förfalskningen av det i mig som är mer än jag – i följsam anpassning efter främmande krav."

Jag söker nu, här "det i mig som är mer än jag". Hammarskjöld kan beskriva detta "mer än" som "ett centrum av stillhet omgivet av tystnad". Det är bara därifrån, i detta utgångsläge, i denna öppna rymd vi får tillgång till det uppenbara.

Detta "centrum av stillhet omgivet av tystnad" kan också beskrivas som "den kreativa noll-punkten".

Jag vill börja med ett försök att fånga in några tidstypiska drag i nutidsmänniskans relation till och sätt att vara i världen.

Jag kommer med vittnesbörd från många års arbete med människor som söker sin väg vidare i livet.

Jag har inte tid att vara nyanserad. Jag målar med grova penseldrag.

INLEDNING

Sociologen Zygmunt Bauman har uppehållit sig vid det svårfångade begreppet "moderniteten" (från renässansen och f.o.fr. i och med upplysningstiden från 1700-talet). Vad är det för krafter som omdanar samhället i grunden? Hur ska de senaste århundradenas rasande snabba utveckling förstås?

Den frågan ska vi inte försöka svara på idag. Men: Bauman menar att det moderna i sin första fas rymmer en svårsmält konflikt. Det nya tänkandet ordnar världen, kategoriserar, bygger system. Men detta på ytan förnuftsmässiga ordnande rymmer också en rädsla för det som undflyr ordningen – han kallar detta för främlingen, det är de personer och företeelser som inte ryms i förnuftets system. De som får rollen av att vara "de andra" måste bort för att den vackra ekvationen ska gå ihop (kristalliseras i Auschwitz: förintelsen - ett uttryck för rationalitet och modernitet driven till sin spets).

Bauman myntade begreppet "flytande modernitet" för den fas vi nu lever i; ett samhälle där vi gått från producenter till konsumenter och inte sällan ser oss som **turister** i våra egna liv i stället för **pilgrimer** med mål och mening med vår färd.

Bauman är vass i sin kritiska analys och menar att alltmer flyter i en värld som präglas av avreglering och privatisering och som befolkas av kommersiella, konkurrerande aktörer. En värld i ständig rörelse blir en osäker plats. Att inte ha kontroll föder **vanmakt** som i sin tur skapar **ovisshet och otrygghet**.

Med begreppet "**flytande rädsla**" beskriver han denna samtidskänsla bortom egentlig kontroll.

ETT FÖRSTA TIDSTYPISKT DRAG ÄR HASTIGHET, RÖRELSE, FART

Sociologen Hartmut Rosa beskriver moderniteten som **en erfarenhet av acceleration**. De tekniska och samhällsliga förändringarna sker i allt snabbare takt. I en tid som präglas av uppskruvad acceleration förändras förutsättningarna att hantera sin livssituation ständigt. Verklighetsuppfattningen omdefinieras gång på gång.

Gamla tankemodeller byts ständigt ut mot nya. Det som är sant på förmiddagen kan vara lögn på eftermiddagen. Aldrig någonsin har ting omsatts med en sådan fart som idag. Man mäter också "omsättningshastigheten" på människor och konstaterar att otaliga passerar revy, men att det sällan etableras djupare relation till någon.

Den uppskruvade hastigheten får **konsekvenser för vår uppfattning av tiden**. Den glider oss ur händerna: Vi hinner inte riktigt lyssna, inte riktigt se, inte riktigt känna efter.

Man kan skilja mellan två slags tidsuppfattningar: **kairos och kronos**. *Kairos*-tiden är den annorlunda tiden. *Kairos*-tid är de kvalitativa stunder som kommer till människan uppfyllda med innehåll. "Stänk av evighet", har någon kallat dem. Om *kairos*-tid är vertikal så är *Kronos*-tid horisontell almanacks-tid. *Kronos*-förståelsen har brett ut sig på bekostnad av *kairos*. Tiden löper framåt på tidslinjen och kommer aldrig tillbaka.

För den rastlöse **går tiden**, försvinner – den **kommer inte**. När rådlöshet förr drabbade tröstade man sig med ord som "Kommer tid, kommer råd", "Bida tiden!". Råden som tidskonsulter ger idag handlar mest om hur vi ska kunna koppla grepp om den tid som rusar för att effektivt hålla den kvar eller för att själv hålla sig kvar i tidens lopp.

Den uppskruvade hastigheten har **koloniserat vårt inre**. Man talar om **institutionaliserad stress**. Detta förhållande orsakar en växande förtvivlan över att **inte riktigt vara subjekt** i sitt eget livsrum. Det ges ingen tid att stanna upp och finna det inre rum varifrån vi kan förhålla oss fritt till det som rör sig runtomkring.

Livstiden blir mer och mer till **isolerade fragment**. Man hoppar från tuva till tuva, osäker på om det under ytan finns någon fast mark som binder samman nedslagsplatserna. Överlevnaden hänger på förmågan att hålla sig kvar på livsfragmenten, bli hemmastadd i det punktuella, inte lägga ner för mycket energi på att söka samband och kontakt med en eventuell värld utanför innevarande tuva.

Hartmut Rosa talar om "**Det rasande stillaståendet**". Det rasande stillaståendet karaktäriseras av att våra livsförhållanden ständigt förändras **men utan** att varken uppgå i några naturliga och återkommande cykler eller kanaliseras i kollektiva projekt med gemensamma målsättningar. Det finns outtömliga valmöjligheter men när alternativen ständigt ändrar skepnad finns det inga långsiktiga strategier för att kumulativt dra fördel av dem. I stället **dominerar tillfälliga lösningar**

som leder till, vad han kallar för, **situativ politik och situativ identitet**. dvs att människan genom tillfälliga lösningar följsamt försöker anpassa sig till ständigt förändrade omständigheter.

Bristen på ett **gemensamt samhällsprojekt** som både kan härbärgera tidens mångfald och stå i relation till globaliseringen skapar ett grundläggande oro och förvirring inför existensen. (En gång var projektet "Folkhemmet" ett sådant gemensamt samhällsprojekt. Idag skulle möjligen "Samling mot kriminalitet" kunna vara ett sådant.)

ETT ANDRA TIDSTYSPISKT DRAG ÄR PRESTATION

Livet avverkas i ett rasande tempo. I galleriernas vimmel presenteras vi för en värld i vilken vi själva har makten att kunna skapa det liv vi vill ha. Jag behöver inte räkna med någon annan verklighet än min egen subjektiva. Att vara sig själv är lika med att vara sig själv nog. **"Att vara sin egen lyckas smed"** är en dominerande livstolkning idag. Den säger att **allt alltid** hänger på mig själv. **Livet stavas "prestation"**.

Förväntan på det **egna självförverkligandet** har ökat samtidigt som det inte längre erbjuds en tydlig form för hur detta ska ske. De institutioner och den samhällsform som en gång erbjöd en sådan väg - upprätthållna seder och traditioner, konventionell utbildning, en förutsägbar yrkeskarriär, kärnfamilj - är stadda i förändring. När jag **inte längre kan blicka utåt** för att hämta hjälp blir jag **tvungen att blicka inåt** för att söka svar på frågorna om mig själv och min tillvaro.

Det innebär att vi ständigt måste reflektera över de omständigheter under vilka vi lever vårt liv. Sociologerna talar om **"självets reflexiva projekt"**.

Ständigt **gör jag mig själv till tema**, definierar mig i alla hänseenden och ställer frågor om mina mål och behov. Gång på gång måste jag som subjekt **göra mig själv till objekt** för "en reflexiv självdefinition". Att på detta vis **ständigt "återuppfinna" sig själv i nya projekt** är att åka från den ena identifikationen till den andra som kulan i ett flipperspel.

Att ha ett värde, vara någon, själva identitetsfrågan uppfattas som **en uppgift jag själv har ansvar för** och inte längre som **något mig givet**.

Det är upp till var och en att skapa sin egen plats i världen. Du kan bli vad du vill, men det är upp till dig att lyckas. Risken är att ditt liv, som det är, inte duger. Du måste ha ett bättre liv än det du har, bli en bättre version av sig själv.

Vi lever i ett **"Uppmärksamhetssamhälle"**. "Se mig - alltså finns jag!" Idag handlar det mer om **hur man uppfattas och mindre om vem man är**. Det gäller att skaffa sig uppmärksamhet, vara så tillspetsad att man kan presentera sig på fem-tio sekunder. Lyckas man med det kan man förvandla sin person till ett varumärke. En varumärkesbyggare förklarar: "Ett personligt varumärke är den andliga klädnad man sätter på sig för att bli synlig och tydlig, precis som man blir synlig om man sätter på sig något färgglatt". Det gäller alltså att ta kontroll över hur andra uppfattar mig genom att konstruera en "berättelse" som ger "själen" och som drar till sig uppmärksamheten.

Bauman menar att **marknaden utgör vårt sociala rum**. Våra relationer stöps ideligen om efter mönster från de relationer som utvecklas mellan mig som konsument och föremålen för min konsumtion. Han menar att **våra relationer börjar likna konsument-produktmodellen**. Vi svär ingen lojalitet till produkter. Produkter ska uppfylla vårt tillfälliga begär och vi fortsätter använda dem så länge de tjänar detta syfte. Eller tills vi hittar en annan produkt som lovar att tillfredsställa samma begär på ett mer effektivt sätt än den förra. Man är marknadsförare av varor samtidigt som man är dessa varor.

Det finns **något motsägelsefullt** i vår kultur. Å ena sidan: Du ska ta ansvar, träda fram, din frihet vilar på att du kan finna dig själv. Något i detta matchar en hoppingivande trend: Det som brukar kallas för "sökandet efter det autentiska och äkta". Och vidare: I en tid då många upplever sig som offer blir styrkan, i budskapet om den enskildes ansvar, att det fokuserar på handling och ansvarstagande.

Å andra sidan sker detta **alltid utan hänsyn till den svages tillkortakommanden** - hen får skylla sig själv. Tidens krav binder människan till **individualismens självbedrägeri**, ett självbedrägeri som isolerar henne från den ömsesidighet och förbundenhet som är förutsättning för allt liv.

ETT TREDJE TIDSTYPISKT DRAG ÄR YTA och YTLIGHET.

Hastigheten för oss upp till ytan av oss själva. Livet på ytan förutsätter den hastiga rörelsen, det ständiga sappandet från bild till bild. Skulle blicken stanna för länge på en och samma bild skulle man snart börja ställa frågor: Varför? Hur kommer det sig? Är det sant? Vad finns under den färgsprakande ytan och den utslätade förklaringen? Att ställa sådana frågor tar tid. Livet på ytan förutsätter förnekelse av djup och komplexitet. På ytan kan bara förenklade livsförklaringar överleva.

Man kan säga att det råder ett **underskott på både erfarenhet och språk**. Det ges många upplevelser - vår tid är full av upplevelser - men de blir inte alltid bearbetade till erfarenhet. Många ord och tecken virvlar runt i etern men det språk och de symboler som förmår tyda existensen på djupet saknas oftast.

Vår tid har gjort sig **uravta språk som förmår tyda det som berör på djupet**. Det finns gott om **grundkunskap** med dåligt med **avgrundskunskap**, dvs insikt i de tillvarons djup där både liv och död bor, kärlek och hat, förakt och omsorg. Allt detta motsägelsefulla vårt liv också rymmer. Utan avgrundskunskap uppstår ett slags stumhet, en **artikulationsnöd**.

Det så kallade **"andliga livet"** är ofta indraget i samma sfär. Upplevelseindustrin har i långa stycken inkorporerat "det andliga sökandet". Det rör sig om samma försäljningslogik. Det växer fram olika erbjudanden om light-varianter för personlig utveckling och veckoslutskurser i självkännedom. **Kommodifiering** heter det: Man vingklipper den ursprungliga transformativa potentialen genom att förvandla Vägen till en vara som kan försälas och köpas. På det viset fångas tex. meditation och yoga in av spa- och wellbeingkulturen. De existentiella frågorna tas om hand inom ramen för en ekonomisk transaktion.

Också, men kort: Idag svärs Donald Trump in som USA:s 45 president...

Ett oroande tecken på förytligandets mekanismer är den upplösning det politiska språkets drabbats av. Jargongen hos populistiska politiker är ett allvarligt hot mot demokratin. Idag tycks känslor och fördomar i högre grad än fakta styra människors inställning i olika samhällsfrågor. Lögner står oemotsagda. Begrepp som **"fakta-resistens"** och **"post-sanningstid"** hörs oftare och oftare. Det är farligt när orden i samhällsdebatten ges en godtycklig innebörd. En fungerande stat måste vila på en gemensam tolkning av ordens betydelse. Förmågan att ge intryck av autenticitet en pose som vissa talare anlägger för att framstå som "rejäla och enkla" i motsats till samhällets eliter och de experter som i jämn ström lägger fram fakta som kolliderar med diverse ogrundade påståenden. Genom att tala som mannen på gatan skapas illusionen av en gemenskap med "vanligt folk".

Avsaknad eller undanhållande av avgrundskunskap parad med "faktaresistens" ger populismens förföriska framgångar.

SUMMA

Förlusten av det uppenbara orsakar en existentiell brist.

Den uppskruvade rörelsen riskerar fragmentera och isolera oss genom att osynliggöra de trådfina maskor som förbinder oss med historien, med varandra och med naturen.

Prestationsfixeringen riskerar låsa fast oss i en självupptagenhet som främst går ut på att bevisa att *jag* är värd att existera. Detta driver oss in i en tillvaro utan barmhärtighet och utan nåd.

Ytan riskerar trivialisera och förringa människan genom att den förnekar djupdimensionen och komplexiteten i livet - det jag kallar för avgrundskunskapen.

Detta tillsammans - brist på gläntor med kringsyn, brist på barmhärtighet och nåd och brist på avgrundskunskap - riskerar orsaka mental, moralisk och existentiell förslitning.

Jag riskerar **abdikera från subjektets position** och mest bli ett rö för vinden.
 Jag far runt och är sysselsatt - men är sällan närvarande,
 jag betraktar alla färglada rörelser på livets scen - men ser dem egentligen inte,
 jag administrerar framgångsrikt livets mångahanda - men undrar om jag lever,
 jag pratar och har åsikter om ditt och datt - men känner ingen kontakt,
 möblerar mina vackra rum - men saknar hemkänsla.

Genomgående handlar det om en brist på den uppmärksamhet som ger mig tillgång till det som är för handen.

Så en dag är man fatt känslan: Det är som om jag bor under en glaskupa. Som om jag är skild från något som är mer och större. Inte riktigt i kontakt. Som om det finns en mur.

Det är om detta Hammarskjöld talar: Det stora misstaget. Förfalskningen av det öppna receptiva fält innerst i oss där vi står i omedelbar kontakt med det som är: med stadens brus, diset över slätten, smärtan i fötterna musfällan orsakat.

Man abdikerar och låter sig bestämmas av andras röster och meningar. Därmed **reduceras jag till ett knippe reaktioner** på livsomständigheter jag egentligen inte har fatt i.

Som Spix, i bildserien: ”Åfan, så det är därför...” Vi går på andras linjer - ”i följsam anpassning efter främmande krav”

Det råder brist på tillit till den egna perceptionsförmågan.

Det **livsnära samtalet** kan ta oss igenom slöjorna

Knappas diskussionen, inte debatten men samtalet i vilket vi förutsättningslöst, formulerar och delar frågorna om mål och mening, om vad som berör i världens vimmel - och så tentativt provar svaren. Då kan det uppenbara avtäckas och det som annars förnekas beröras.

(Karin Boye har i en dikt formulerat denna längtan efter det äkta: ”... låt mig leva riktigt / och riktigt dö en gång, / så att jag rör vid verklighet / i ont som i gott. / Och låt mig vara stilla / och vörda vad jag ser, / så detta får bli detta / och inget mer.”

Detta kan man inte använda till någonting. Detta har man ingen nytta av. Karin Boye beskriver en existensform.)

Därför är det livsnära samtalet avgörande.

I världens **mystika traditioner** omvittnas också en annan väg. Man talar om **tystnadens väg**. På den vägen poängterar man den skärpta uppmärksamhet som växer fram ur en inre tystnad och som **transformerar vår relation** till världen och människorna.

Någon har uttryckt det så här: ”Den första revolutionära handlingen är att utöva uppmärksamhetens konst, därmed återfinner du livets doft.”

Tystnadens väg kallas också **icke-vetandets väg** eftersom de invanda svaren, föreställningarna vi stagat upp vår livstolkning med, det kognitiva bråte som bestämmer vårt tänkande kläs av oss. Icke-vetandets väg handlar om avveckling, om subtraktion.

Tystnadens väg innebär å ena sidan en inre destabilisering och dekonstruktion av jaget och å andra sidan en övning i att lita på det i mig som är mer än jag.

Poeten Ingemar Leckius har uttryckt det mycket vackrare: ”På tystnadens tundra växer tillitens skördar”

Jag vill försöka beskriva denna inre väg med hjälp av en dikt av Tomas Tranströmer.

*Trött på alla som kommer med ord,
 ord men inget språk för jag till den snötäckta ön.
 Det vilda har inga ord.*

*De oskrivna sidorna breder ut sig åt alla håll!
Jag stöter på spåren av rådjursklövar i snön.
Språk men inga ord.*

Här beskrivs initialt den invasion av ord vi alla är utsatta för. Ibland är de kloka och spännande, ofta förnumstiga och ihåliga. Ord utan djup och meningsfullt samband sinsemellan skapar yta och fragmenterade budskap.

Det är då ”resan bort” - *die Hinreise* - blir nödvändig. Bort ”till den snötäckta ön”. En reträtt ut i snööknen, ut på tundran.

Öknen har i alla tider varit platsen för kontemplation, stillhet.

Det vilda – **det för-kulturella** - har inga ord, konstaterar Tranströmer.

Alltså: Dikten beskriver **rörelsen till** läget *före* orden, *före* benämmandet, till orten *ovanför* formuleringegränsen.

På tystnadens tundra sätts orden på undantag och ”de oskrivna sidorna breder ut sig åt alla håll.”

Tillvaron vidgar sig till ett ”icke-vetande” och från denna oändliga öppenhets synvinkel ser man - för ett ögonblick - obrutet, lyssnar ostört.

Själva verkligheten träder fram i egen rätt och meddelar sig ett kort ögonblick av yttersta självklarhet: spår av rådjursklövar i snön - ”språk men inga ord”.

Som att vakna och se, som vore det för första gången.

Det är en subtraktionsprocess som beskrivs i Tranströmers dikt. På Tundran sker en långsam dekonstruktion av det vi kallar jaget

De klimatoriska förhållandena på den inre tundran befrämjar inte något blomsterspråk. Inte heller några färdigformulerade svar. Eller enkla lösningar på livets fråga.

Det som växer där har inte sitt fäste i vidlyftiga formuleringar, utan lever nära marken med rötterna i det som är verkligt. Tundran blommar i sin egen tid i sina färger. Ur det till synes livlösa växer sig något övertygande: Spår av rådjursklövar. Det uppenbara.

Här i detta öppna har alla ting, som någon uttryckt det, ”smak av Gud” - också en ”musafälla”.

I det nakna och tomma verkliggörs på nytt relationen till det ursprungliga. Det är på denna tystnadens tundra tillitens skördar växer. Det som möter där övertygar genom sin sinnliga närvaro – inte genom andras tips, förslag och lösningar -, bryter igenom ensamhet och främlingskap, förbinder mig med världen runtomkring mig.

I zentraditionen möter man ständigt formuleringen: **Not-knowing is most intimate.**

TILL SIST

När jag var kring 6,7 år tillbringade jag längre tider hos farmor och farfar. Jag minns tydligt hur det kring sen eftermiddag brukade bli stilla och tyst i huset. Jag kan fortfarande se farmor sittande vid dyschan och pillande med något som fanns under vaxduken, brev och kort och sådant. Farfar sitter vid skrivbordet. Han har tänt sin sura pipa, den blå röken stiger mot taket. Jag kan höra hur löständers glappar mot munstycket. Han sitter stilla och glor ut genom fönstret.

Det var en rätt egendomlig upplevelse för ett livligt barn. En gång frågade jag: Vad gör ni?

Min farfar svarade: ”Vi bara sidder” (sitter).

De kurade skymning. Tiden mellan ljus och mörker tog man till vara på det viset. Det var ännu inte läge att tända lampan och det var allt för ”skymt” för att fortsätta dagens sysslor.

”Bara sidda...” - Sitta och titta på TV är ok, sitta och ta en öl är inte så dumt eller sitta och...

Men "bara sitta" - Vad är det?

När den legendariske zenmästaren Shonryu Suzuki på sitt yttersta blev tillfrågad om vad som var viktigt att föra vidare av hans undervisning svarade han: "Being alive is enough".

Vad betyder "being alive is enough"?

Vad är att "bara sitta"?

Vad är att "bara"?